



QARAQALPAQ DÁSTANLARÍ TILINDEGI TURMÍSLÍQ BUYÍMLARDÍ BILDIRETUĞÍN SÓZLERDÍN TEMATIKALÍQ TOPARLARÍ

Z. Daniyarova, docent w.w.a., D.Qádirbaeva, student
Nókis innovatsiyalıq instituti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12820625>

ARTICLE INFO

Received: 17th July 2024
Accepted: 18th July 2024
Published: 25th July 2024

KEYWORDS

ABSTRACT

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleri tili xalqımızdın danalıg'ın, onıń tariyxıy rawajlanıw dáwirlerin ózinde sáwlelendiriwshi biybaha miyras esaplanadı. Folklorlıq dóretpelerdın tillik ózgesheliklerin úyreniw arqalı xalqımızdın tariyxına baylanıslı bay maǵlıwmatlardı alıwımızǵa boladı. Ásirese, dástanlar tilin házirgi qaraqalpaq ádebiy tili, onıń dialektleri, túrkiy tilles xalıqlardıń awızeki miyrasları menen salıstırıp úyreniw, qaraqalpaq tili tariyxı, onıń túrkiy tilleri arasında tutqan ornın belgilewde úlken áhmiyetke iye.

Xalıq awızeki dóretpeleri tilinde ushırasatuǵın geypara úy buyımların házirgi qaraqalpaq tilinde qollanıw júrgen úy buyımları menen salıstırıp qaraǵanda atamalarında, paydalanıw usıllarında kishigirim ózgeshelikler bayqaladı. Sonday-aq ayırım úy buyımları atamaları dialektlik sıńarlarına da iye bolıp keledi. Jámiyettegi barlıq waqıya, qubılıslar, zatlar bir-birinen keskin ajralıp turadı, yaki bolmasa bir-birine uqsas bolıp keledi. Usıǵan muwapıq túrde olardıń hár qaysısı belgili bir topardı quraydı. Lingvistikalıq kózqarastan qaraǵanda hár bir tarawǵa tiyisli terminler toparlarǵa birlesip, tildin terminologiyalıq sistemasın payda etedi.

Qálegen tildin leksikasın tematikalıq toparlarǵa bólip izertlew arqalı ondaqı sistemalıq anıqlanadı hám sol arqalı belgili bir nızamlılıqlar ashıladı. Izertlewdiń bul usılı házirgi dáwirde tiykarǵı ilimiy metodlardan esaplanadı. Belgili bir tarawǵa tiyisli terminlerdi tematikalıq toparlarǵa ajratıp úyreniwdiń ózine tán ózgeshelikleri bar. Qálegen bir tarawǵa tiyisli terminlerdi tematikalıq toparlarǵa bóliw, birinshiden, bul taraw terminleriniń ulıwma baylıǵın anıq kórsetiwde, ekinshiden, olardıń jasalıw modellerin anıqlawda hám terminlerdiń leksika-semantikalıq tárepten óz ara baylanısın ashıp beriwde úlken xızmet atqaradı.

E.Begmatovtıń miynetinde leksikalıq baylıqtı tematikalıq toparlarǵa ajratıp úyreniwdiń qolaylılıqları, basqasha izertlew usıllarınan ayırmashılıqları keń hám isenimli túrde bayanlanǵan [1]. Ol sózlerdi tematikalıq toparlarǵa ajratıw sózlik baylıqtı sistema sıpatında úyreniwdiń usıllarınan biri ekenligin júdá durıs atap kórsetken.

Sonday-aq túrkiy tillerdiń leksikalıq qatlamları, terminologiyalıq sistemaları izertlenilgen bir qatar miynetlerde tematikalıq klassifikaciyanı paydalanılǵan. Máselen, R.Safarova bılay jazadı: «Sistem leksikologiyaning taraqqiyot bosqichi sózlarni tematik va leksik-semantik guruhlarga birlashtirib, manoni tarkibiy qismlarga ajratib órganish bilan xarakterlanadi» [2].

Ayırım pikirlerden kórinip turǵanında, leksemalardı leksika-semantikalıq kózqarastan yaqı tematikalıq kózqarastan izertlegende de leksikanıń sistemalıq qásiyetin ashıp beredi. Máselen, B.Abdigalievqa qazaq tiliniń turmıslıq leksikasına arnalǵan miynetinde úy buyımları atamaların hár qıylı leksika-semantikalıq toparlarǵa bólgén: a) ıdıń túsinigin ańlatıwshı sózler; b) awqat tayarlawǵa arnalǵan ıdıń atamaları; v) awqat jewge hám ishiwge arnalǵan ıdıń atamaları; g) hár qıylı wazıypadaǵı ıdıń atamaları dep belgili bir sistemaǵa túsiredi.[3]

1960-jıllardıń aqırına kelip Batıs Evropa hám keyinirek rus til biliminde sistem leksikologiyada belgili bolǵan leksika-semantikalıq toparlar sinonimlik hám antonimlik paradigmalar menen birge, sózlerdiń arasındaǵı leksika-semantikalıq qatnastıń jáne bir túri – giponimiya ajratıldı. Sońǵı jıllardaǵı izertlewlerde leksemalardıń óz ara semantikalıq qarım-qatnaslarınıń qatarına giponimiya da kirgizilgen. Onıń quram bólekleri giperonim hám giponim, jınıs hám túr terminleri arqalı sáwlelendirilmekte [4]. M.Abdiev óziniń kandidatlıq dissertaciyasında giponimikalıq múnásibetlerge toqtaydı. Giperonimikalıq hám giponimikalıq terminlerdiń sinonimleri retinde *jınıs, túr* terminlerin qollanadı [5].

Qaraqalpaq tiliniń leksikalıq qatlamları, ásirese, terminologiyalıq sistemaları analizlengen bir qatar jumislarda tematikalıq klassifikaciyalaw usılınan keń paydalanılǵan.

Tildiń terminologiyalıq qatlamın klassifikaciyalaw ańsat jumıs emes. Bul máseleni durıs sheshiw kóbirek izleniwdi talap etedi. Biznińshe, terminler turmıstıń qaysı tarawında payda bolıwı, tariyxıy-funkcionallıq belgilerine qaray tematikalıq principleri boyınsha klassifikaciyalanıwı maqsetke muwapıq keledi. Bul bapta biz úy buyımları atamaların turaq jay hám onıń bólimlerin bildiretuǵın sózler, kiyim-kenshekti bildiretuǵın sózler, qazan-tabaq atamaların bildiretuǵın sózler, kórpe-tósekti bildiretuǵın sózler, atqa baylanıslı buyımlardı bildiretuǵın sózler, diyqansılıqqa baylanıslı qural-saymanlardı bildiretuǵın sózler, azıq-awqatqa baylanıslı qollanılatuǵın sózler, mal-sharwashılıǵına baylanıslı qollanılatuǵın sózler, qushılıqqa baylanıslı qollanılatuǵın sózler, bezeniw buyımlarına baylanıslı sózler degen tematikalıq toparlarǵa bólip úyrendik.

A) TURAQ JAY HÁM ONIŃ TÚRLERIN BILDIRETUǴIN SÓZLER: Qaraqalpaq dástanlarında qaraqalpaq xalqınıń kúndelikli turmısına baylanıslı turaq jay, onıń túrlerine baylanıslı tómendegidey sózler ushırasadı: Bárga, Dárgáh, Datqajay, Japsar, Kúblexana, Mánjere, Qaqıra, Qaqpa, Qılwet, Shardáre, Shatpa, Telek, Orda, Erik *jay* (Ó,5), *otaw* (Ó,41), *úy* (Ó,45)– *ev* (MQ, I,73), *beldew* (Ó,24), *boz orda* (Ó,5), *úzik* (Ó,39), *Alaqshın*, *diywal* (Ó,68), Maxmud Qashǵariydiń «Devonu luǵat it turk miynetinde» «*diywal*» mánisinde ańlatıw ushın barlıq orında *tam* sózi qollanılganlıǵın kóremiz (MQ,I,186), *oshaq* (Ó,44) hám t.b. sózler kóplep ushırasadı.

Bárga – patsha sarayındaǵı arız tınlaytuǵın orın (A).

Dárgáh — xan ordası, sarayı

Datqajay — arız soraytuǵın jay

Japsar — qara uydıń oń yamasa shep qaptalı

Kúblexana – turaq jay, úy (A).

Mánjere – áyneksiz torkóz tereze (pánjere) (Q, G, G).

qaqıra — qamıstan salınǵan jay

Qaqpa – dárwaza (A).

Qılwet – jer astındaǵı buyıntıq baspana

Shardáre — jaydıń ustine shópker sıyaqlı aǵashtan islengen shertek

Shatpa — bul jerde: úy, jay

Telek — dán saqlaytuǵın jay

Orda – qara úy (A).

Erik — xannıń qorǵanı

Alaqshin – áteshtanniń sırt dógeregin ottan qorǵanıw ushın arnawlı islengen qorshaw (A).” QQTTS” nde áteshtanniń sırt dógeresine tazalıq ushın arnawlı taqtaydan islengen nárese. Áteshtan – oshaqtıń jiyegine, ernegine, geyde aǵashtan islenedi.

QAZAN – TABAQ ATAMALARIN BILDIRETUǴIN SÓZLER

Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tómendegishe qazan-tabaq atamaların bildiretuǵın sózler ushırasadı: awızqabaq, digir, dúń, ǵálbir, gezlik, jamsha, jaymaq, kersen, kónek, máskap, mes, mesik, mótire, páynek, palwantabaq, qawǵa, qordan, qusgezlik, saba, shanash, shapshaq, suwkádi, temirtek, tilla jam, torsiq, toyqazan, zaǵama, zeren hám t.b.

Awızqabaq — mal sawıwga arnalǵan, suwqabaqтан islengen ıdıс

Digir – shıǵırdıń kómeshine qatara ornatılǵan gúze (A).

Dúń – suw quyıwǵa arnalǵan mıstan islengen ıdıс (A).

Ǵálbir — dán elewge arnalǵan ıdıс

Gezlik — qırlı kishkene pıshaq

Jamsha — (jámshе) sharap quyılatuǵın kese

Jaymaq — tóbelik ıdıс

Kersen — úlken tabaq

Kónek — biye sawıw ushın arnalǵan teri ıdıс

máskap — suw salatuǵın teri ıdıс

Mes — teriden islengen suw ıdıс

Mesik – suw tasıytuǵın teri ıdıс (A).

Mótire – jezden soǵılǵan saparǵa shıqqanda suw saqlaytuǵın ıdıс (A).

Páynek — pıshaq, qanjar, qılısh usaǵan ásbaplar qınınıń ushına kiydirip qoyılatuǵın, qındı tesiliwden saqlaytuǵın metall ushlıq

Palwantabaq – toyxana, (úy) iyelerine eń aldı menen tartılatuǵın qádelik tabaq (E).

Qawǵa — aǵash shelek

Qordan — balıq salatuǵın ıdıс

Qusgezlik – qus soyatuǵın pıshaq (SH).

Saba – qımız ushın teriden islengen mes (A).

Shanash — un, sók hám t.b. azıq-awqatlardı saqlaw ushın teriden islengen ıdıс

Shapshaq – aǵarǵan salınatuǵın ıdıс

Suwkádi — suwqabaq

Temirtek – aspıshaq

Tilla jam — sharap ishiwge arnalǵan altın kese

Torsiq – teriden islengen ıdıс, mes (A).

Toyqazan – shúlen qazan (Ye).

Zaǵama — dándi shóp-shardan tazalawǵa arnalǵan ıdıс

Zeren – qımız quyılatuǵın ıdıс “ Y ” .

KÓRPE – TÓSEKTI BILDIRETUǴIN SÓZLER

Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tómendegishe kórpe tósekti bildiretuǵın sózler ushırasadı: Gómmen, gebeje, tuwırlıq, úzik, qanshiye, qawız, gewsandıq hám t.b.

Gómmen – kepiren, qus tósek (A).

Gebeje – ıdıс hám buyımlardı saqlaw ushın arnalǵan aǵash sandıq (A).

Tuwırlıq – qısta qara úydiń sırtınan jabılatuǵın kiyiz (A).

Úzik – qara úydiń uwiǵınıń ústine jabatuǵın kiyiz (A).

Qanshiye – patshaniń jayındaǵı tósektiń atı (SH).

Qawız — ishine kóbinese tarı kepegi salınǵan besik tósegi

gewsandıq — ulken sandıq

Qaraqalpaq dástanlarındag'ı turmıslıq buyımları atamaları qaraqalpaq til biliminde ele de tereńirek izertlewdi talap etetuǵın máselelerdiń biri bolıp esaplanadı. Sonlıqtan leksikanıń bul tarawı boyınsha ilimiy izertlew jumısların júrgiziwdiń ámeliy áhmiyeti úlken. Turmıslıq buyımlarınıń jańa túrleriniń turmısqa endiriliwi menen sózlik quram da rawajlanıp baradı, onıń eski túrlerin úyreniw ushın, olardıń atamalarınıń leksika-semantikalıq, grammatikalıq ózgesheliklerin úyreniw de actual wazıypalardıń biri bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Бегматов Э.А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент, 1985. – Б. 120.
2. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. – Тошкент, 1996. –Б. 4.
3. Абдигалиева Б. Бытовая лексика казахского языка (Семантика, структура и источники): Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Алма-Ата, 1985. – С. 5.
4. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси. – Тошкент, 1995; Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. – Тошкент, 1996.
5. Абдиев М.Б. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили (Самарқанд вилояти касб хунарлари материаллари асосида): Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2005.

INNOVATIVE
ACADEMY